

Лазиза Санжаровна Худайбердиева

Филология фанлари номзоди, доцент Хорижий тиллар кафедраси

Андижон давлат тиббиёт институти

ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИНГ КЎЧМА МАЪНОДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Аннотация. Тил ижтимоий ҳодиса сифатида илмий, сиёсий ҳаётда ҳамда маиший турмушда пайдо бўлаётган ҳар бир янги ҳодисани ўзида акс эттириб туради. Лексик бирликларнинг кўчма маънода қўлланишида тилнинг лексик тизимини ўзгартириб юбора оладиган ҳодиса саналади. Битта шакл (сўз) остида бир нечта маънони ифодалаш мумкинлиги лексик тизимнинг номинатив имкониятларини оширади ва уни тубдан ўзгартириб юбора олади. Кўп маънолилиқнинг муҳим хусусиятлардан бири шундаки, у табиатига кўра битта қонунга бўйсунмайди. Баъзи ҳолларда кўп маънолилиқ муайян сўзга тегишли бўлган тўғри маъноларнинг йиғиндисидан иборат бўлади.

Калит сўзлар: сўз, лексик-семантик майдон, маъно кўчиш усуллари.

Аннотация. Язык как социальное явление отражает каждое новое явление, возникающее в научной, политической и повседневной жизни. Многозначность слова - это явление, способное изменить лексическую систему языка. Способность выражать несколько значений в рамках одной формы (слова) увеличивает номинативную способность лексической системы и может радикально ее изменить. Одна из важных особенностей двусмысленности заключается в том, что она по своей природе не подчиняется ни одному закону. В некоторых случаях двусмысленность состоит из суммы правильных значений, принадлежащих определенному слову.

Ключевые слова: слово, лексико-семантическое поле, методы смысловой передачи.

Annotation. Language as a social phenomenon reflects every new phenomenon that arises in scientific, political and everyday life. The polysemy of a word is a phenomenon that can change the lexical system of a language. The ability to express several meanings within one form (word) increases the nominative ability of the lexical system and can radically change it. One of the important features of ambiguity is that it does not inherently obey any law. In some cases, ambiguity consists of the sum of the correct meanings belonging to a particular word.

Key words: word, lexical-semantic field, methods of semantic transfer.

Лексик бирликлар парадигматик ва синтагматик хусусиятларига кўра тилда ўзига хос мазмун-моҳиятига эга бўлади[1].

Лексик бирликларни семантик гуруҳларга бирлаштириш ғояси ўз вақтида М.М.Покровский томонидан қайд этиб ўтилган эди: “Сўзлар ва уларнинг маънолари бир-бирларидан айри ҳолда бўлмайди: улар гуруҳларда бирлашади. Гуруҳланиш асосида улар ўртасидаги ўхшашлик ёки бош маънога қарама –қарши қўйилган маъно ётади”[2].

Лексик бирликларнинг мазкур хусусияти XX-асрнинг иккинчи ўн йилликларида И.Трип, Г.Ипсен, В.Порциг каби немис олимларини ўзига жалб этди. Удар ўз тадқиқотларида "семантик майдон" (Wortfeld, Bedeutungsfeld) тушунчасини олға сурдилар[3]. Ушбу оқимга мансуб бўлган тилшуносларнинг изланишлари натижасида лексик бирликларнинг ички қурилишини чуқур текшириш тилда лексик - семантик майдоннинг ҳукм суришини кўрсатиш имконини берди.

Лексик-семантик майдон тушунчаси тил ходисаларидаги системавийликни идрок қилиш, лексемалар ўртасидаги ички тизим қонуниятларини очиб бериш учун йўл очди. Бу йўналиш кўплаб тилшуносларнинг диққат-эътиборини ўзига тортди. Семантик майдон тушунчаси бўйича ўзига хос лингвистик талқинлар юзага келди. Хусусан, унга берилган ўзгача тил тавсифини Й.Трирнинг қарашларида кузатамиз: "Муайян тил белгисини англаш учун унда **майдон** тушунчасининг бор ёки йўқлигини билиш лозим. Сўз фақат майдон ичида тушунилади. Тушунча майдонидан ташқарида маъно англашилмайди"[4].

И.Трир томонидан илгари сурилган **майдон** тушунчаси шуни кўрсатадики, муаллиф бунда биринчи галда лексик бирликларнинг билатериал характериға эътибор берган. У майдонни иккига ажратади: луғавий майдон ва тушунча майдони. Бир-бири билан боғланган ўз ҳолатиға кўра асосий тушунчаға бўйсунувчи тушунчани тушунча майдони сифатида талқин қилади. Сўз ва у мансуб бўлган "оилани" луғавий майдон деб атайди. И.Трир яна шуни ҳам кўрсатадики, луғавий майдон ўз хусусиятиға кўра фақат маълум бир тушунчаларниғина ўзида акс эттира олади, қолган тушунчалар бошқа луғавий майдон воситасида юзага чиқади[5]. И.Трир семантик майдонни тавсифлар экан, лексиканинг предметлар билан бўлган алоқалариға, шунингдек майдоннинг аниқ чегараларини белгилаш учун халақит берадиган сўзларнинг кўп маънолиғиға бир неча бор муурожаат қилади.

Сўзнинг кўп маънолиғини белгилаш жараёнида унинг ўз ва кўчма маъноларини бирлаштирган синонимик қаторларни аниқлаш мумкин. Буни **туғун** сўзининг семантик структурасини таҳлил қилиш орқали кузатса бўлади. У қуйидаги маъноларда ишлатилади.

1. Асосий номинатив маъно: арқон, ип, лента каби нарсаларнинг уланган ёки сиртмоқ сингари боғланган ери;
2. Ўраб, бўғчалаб боғланган нарса, бўғча;
3. (адабий) Бадиий асарда воқеалар ривожланиши учун туртки бўлган ходиса, воқеа,
4. (кўчма) Воқеа, ходиса ва шу кабиларнинг тўқнашган, чалкаш ери; воқеалар туғуни, зиддиятлар туғуни;
5. (кўчма) Дилда тўпланган, кўнгилға ғамлик солиб турган ёки ечилмай бош қотираётган нарса[6].

Бунда ташқари **туғун** сўзи идиоматик ибораларда ҳам ишлатилади. Масалан, **нерв туғуни** - ўзаро бириккан нейрон таначаларининг тўплами; ёки туғун оши-одатда худойиға қилинадиган чучварали угра ош.

Туғун сўзининг кўчма маъносининг ривожланиши натижасида унинг кичрайтириш шакли ҳам келиб чиққан. **Бу ҳолатни тўйиб кўрдим-да, Ечиб солдим дил туғунчасин. (Сайёр)**

Ушбу сўзнинг кичрайтириш шакли ботаник атама сифатида ҳам ишлатилади: гул уруғининг остки қисмидаги уруғдонға **ҳосил туғунчалари** дейилади.

Тил материаллари шуни кўрсатадики, асосий маънонинг синонимларини қўллаш орқали сўзнинг полисемантик имкониятлари кенгайиши мумкин. Масалан, **туғун** сўзининг синонимлари сифатида **чигал** ва **чалкаш** сўзлари ишлатилади. **Чигал** сўзи луғатда қуйидагича изоҳланади: 1. Учини топиб ёзиб бўлмайдиган, чалкашиб у ер бу ериға **туғун** тушиб қолган (ип, ингичка сим ва ш.к.ҳақида); 2. (кўчма) Чалкашиб, мураккаблашиб кетган, чалкаш: **чигал воқеа, чигал иш, чигал бир масала**. Мазкур ҳолат **туғун** сўзини **воқеа ва ходисаларнинг тўқнашган ерини** ифодаловчи синоним сифатида ишлатиш имконини берган. Юқоридаги синонимик қаторни функционал-услубий жиҳатдан таҳлил қилиш орқали унда семантик имкониятнинг кўплигини кузатса бўлади.

Гапни бошқа ёққа бурма. Қани, дилингдаги тугунни еч (Ойбек. Олтин водийдан шаббодалар). Бу гапда асар қахрамонини қийновчи қандайдир масала ҳақида гап кетяпти. Қуйидаги мисолда эса **чигал** сўзи бир - бирига боғланган муаммо мажмуини ифодалаш учун кўчма маънода қўлланмоқда: **Пўлатжоннинг кўзлари равшанлашиб кетгандек, кўпдан миясини чулғаб олган чигал ечилиб кетгандек, ўзини енгил ҳис қилди.** (С.Аҳмад. Қадрдон далалар)

Чалкаш сўзи **чигал** сўзининг синоними саналади ва қуйидаги маъноларда ишлатилади:

1. Учани, бош -кетини топиб бўлмайдиган, чигаллашиб кетган: **чалкаш ип. чалкаш (бетартиб) ёғочлар.** 2. Тушуниб, охирига етиб бўлмайдиган, англашилиши қийин: **чалкаш фикрлар, чалкаш масала.** Қизикарлиси шундаки, семантик жиҳатдан бир -биридан узоқ бўлган **тугун** ва **чалкаш** сўзлари **чигал** сўзи туфайли бир синонимик қаторни ташкил қилмоқда. Бошқачароқ қилиб айтадиган бўлсак, **тугун-чигал-чалкаш** синонимик қаторида **чигал** сўзи қаторни ҳосил қилувчи асосий занжир сифатида юзага чиқмоқда. **Чалкаш** сўзининг семантикаси кенгайиб, у нутқ жараёнидаги бирликларнинг таркибий қисмини ифодалашга ҳам ўтган: "У (Раҳмонов) ҳозир ўзининг **чалкаш** ҳаёти учун бутун айбни ўша тантик Маҳфузага юклашга тайёр эди" (А.Мухтор.Туғилиш) [7].

Келтирилган мисоллар шундан далолат берадики, бундай синонимик қаторлар тилда кўп учрайди ва улар тил бирликларининг семантик имкониятларини ошириш учун хизмат қилади. Маълум бир матнда синонимик қаторнинг бошқа синонимик қаторга араллашиб кетиши кузатилади. Бундай ҳолатларда тўғри ёки кўчма маънога эга эканлиги билан ўша қатордаги сўзларга синоним бўлиб қолиши мумкин. Тўғри ва кўчма маънолар семантик жиҳатдан бир-бирини тўлдирди. Синонимик қатордаги силжишлар уни ташкил қилаётган сўзларнинг қўлланилиши учун тўсик бўла олмайди.

Синонимларнинг тўғри ва кўчма маъноларини ишлатиш бўйича олинган маълумотлар шуни тасдиқлайдики, уларнинг маъноларига асосланиб туриб, матнларнинг аниқ тавсифини берса бўлади. Кўчма маънода ишлатилган лексик бирликларнинг (шунингдек, синонимик қаторларнинг) кўпайиши сўзлардаги семантик сатҳнинг кенгайишини, матнлар салмоғининг ортиб боришини таъминлайди. Бундай ҳолларда семантик қаторлардаги силжиш ва бир-бирини тўлдиршига асосланган тўғри ва кўчма маънодан фойдаланилади.

Кўчма маънода ишлатилган синонимик қатор биринчи галда тўғри маънодаги лексемани кўчма маънодаги сўзлар гуруҳига кўшади ва шу усул ёрдамида унинг функционал имкониятларини очиб беради.

Келтирилган фикрлар шуни тасдиқлайдики, муайян синонимик гуруҳ функционал имкониятларининг нафақат кўчма маънони янги сатҳда автоматик равишда қўллаш орқали, балки кўчма маънодаги сўзнинг тўғри маъносига синоним бўлган ҳолатлар ҳисобига ҳам кенгайиши кузатилади. Ушбу кўчма маънонинг пайдо бўлиши тўғри ва кўчма маъно ўртасидаги мотивацияга асосланган бўлади. Иккинчи томондан эса, кўп маъноли сўздаги тўғри маънонинг синонимик хусусиятига асосланилади.

Тавсифланаётган ҳодиса тилда кенг қўламда қўлланилади. Лексик бирликларнинг кўчма маънода қўлланишида имкониятнинг кенглиги иккиламчи номинация учун асос бўлиб хизмат қилади. Меъёрдаги тил бирлиги ўз ҳолатига кўра бир неча кўчма маънога эга бўлиши кенг тарқалган. Бу ўринда тушунчаларнинг бир -бирига араллашиб кетиши ёки лексик тизимдаги тартибсизликлар ҳисобга олинмаяпти. Агар сўз орқали бир неча маъно ифодаланмаганида эди, у биз учун камроқ кадрли бўлиб қолган бўларди.

Синонимик гуруҳлар орқали сўзнинг қўлланишидаги ёрдамчи имкониятларни ишга солиш тил бирликларининг битмас-туганмас функционал хусусиятларга эгаллигини тасдиқлайди.

Сўзнинг синонимлари орқали кўшимча маъноларни бериш осон ва қулай ҳодиса саналади. Бир сўзнинг тўғри ва кўчма маънолар орқали бир нечта синонимик гуруҳда фаолият кўрсатиши лексемаларнинг семантик имкониятларини оширади ва тилдаги луғат жамғармасининг сон жиҳатдан ўсиб кетишига йўл қўймайди. Синонимия тамойилига кўра юқоридаги каби лексик бирликлар тор ёки кенг маънода кўп маъноли сўзнинг ички қурилишини ва маъно қирраларини очиқ беришда муҳим роль ўйнайди.

Кўп ҳолларда бир сўзнинг ўзи мансуб бўлган сатҳдан иккинчи бир сатҳга ўтиши йўлида қонуний тўсиқларнинг мавжуд бўлиши лексик бирликларнинг амалий жиҳатдан ишлатилишини ҳисоб-китоб қилиб боришга имкон бермайди. Уларнинг муайян сўз қўшилмаларида ишлатилишида қандайдир чегараларнинг мавжуд бўлишини унутмаслик керак. Улар ўзгармас, қотиб қолган шаклларни ифодалаш учун хосланмаслиги мумкин. Жонли сўзлашув тилида функционал чегаранинг ўзгарувчан, эластик, шу билан бирга реал бўлиши кузатилади.

Сўзнинг семантик қурилиши ўз тақомили йўлида турли ўзгаришларга учрайди. Бу эса ўзидан кўп маънолилиқни келтириб чиқаради. Сўзнинг жиҳатдан тармоқланиши унинг бир нечта матнларда ишлатилишини таъминлайди. Тўғри номинатив маъно учун бу ғалати ҳодиса бўлиб кўринади. Сўз лексик бирлик таркибида янги маъноси билан юзага чиқади, лекин бу, ҳатто у кўп маъноли сўз бўлса ҳам, синтагматик алоқага кира олади дегани эмас. Кўп маъноли сўзнинг ишлатилиш чегаралари лексик тизимнинг ички қонуниятларига бўйсунди. Шу билан бирга, улар лексик бирликларнинг ўзигагина хос бўлган структурал-семантик хусусиятга асосланади.

Семантик жиҳатдан қаерда чегара бўлиши бевосита кўп маъноли сўзнинг ўзига боғлиқ бўлади. Бунинг сабабларини тўғри ва кўчма маънолар ўртасидаги алоқалардан излаш лозим. Кўчма маъно лексик бирликларнинг семантикасини бевосита кенгайтиради ва бир вақтнинг ўзида унинг ишлатилиш чегараларини ҳам белгилайди. Мантиққа зид бўлган ушбу ҳодиса кўчма маънонинг пайдо бўлиш ва қўлланилишидаги туб ўзига хосликлар билан изоҳланади.

Кўчма маънонинг меъёр даражасида қўлланиши унинг тўғри маъно билан бўлган алоқасига боғлиқ. Лексик бирликларнинг семантик ранг - баранглигини таъминловчи кўчма маъно ҳар томондан тўғри маънога боғлиқ бўлади.

Кўп маъноли сўзнинг семантик имкониятлари чексиз бўлмайди. Кўчма маъно учун белгиланган нуқта унга чегара вазифасини ўтайди. Сўзнинг семантик тақомили бу чегарадан ташқарига чиқа олмайди.

Масалан **кўк, зангори, мовий, нилий** синонимик қаторидаги **кўк** сўзининг ишлатилишини **кўк, майса, ўт** синонимик қаторидаги ҳолатига, шунингдек **кўк чой, қора чой, оқ чой, памил чой** бирикмаларидаги кўринишларига солиштириб кўринг. Биринчи қатордаги **кўк** сўзи ранг семасига, иккинчиси **майса** семасига боғлиқ ҳолатда ишлатилади ва бу чегарадан ташқарига чиқмайди. Мисол учун **кўк кўйлак, кўк олма** бўлиши мумкин, лекин ҳеч қачон **кўк оқсоқол, кўк характер** бўлмайди.

Хуллас, лексик бирликларнинг маъносидаги мураккаб қурилиш ва уларнинг амалиётда қўлланиши мазкур бирликни ҳосил қилувчи элементларнинг барқарор ўзаро муносабатларига, алоқаларига боғлиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка.-М.:наука, 1968.-272с.

2. Шамсуддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал – семантик синонимлари. Филол.фанлари доктори...дис.автореф.-Т.,1999.
3. Шукуров И. Перенос значения слов в современном узбекском языке: Автореф.дис.канд.фил.наук.-Т.,1978.-21с.
4. Trier I. Der deutsche Wortschatrum sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg,1971,5-s.